

die zij onder Reagan hadden. Maar over gebrek aan geloof in *Manifest Destiny* valt niet te klagen bij Bush, dat is waar. Ook in het geval van Blair en Thatcher lijkt de utopie wat verder weg dan Gray betoogt. Soms lijkt het analytische apparaat van utopie en apocalyps wat zwaar om de toch veel lichtere noties over een maakbare samenleving en een doel-hebbende geschiedenis zo genadeloos af te serveren. Tenslotte maskeert het samen laten vallen van apocalyps en utopie het zeer fundamentele verschil tussen wereldverza-king en wereldverbetering. Echter, dat zijn voetnoten, geen fundamentele bezwaren tegen Gray's betoog. De link tussen utopische fantasieën en politieke programma's is wellicht wat minder sterk dan Gray poneert: welke politicus heeft geen utopische elementen in zijn verkiezingsprogramma? En om deze tendens tot teveel beloven in de politiek te analyseren met apocalyptische noties gaat wat ver. Maar voor de majeure politieke programma's waar Gray het over heeft, en vooral voor de algemene achtergrondinstelling van politici, het basis-paradigma, is het wel degelijk relevant. Kortom, voor iedere politicus zou Gray's boek verplichte kost moeten zijn, en dit geldt a fortiori voor ieder die zich met het fascinerende veld van de interactie van religie en politiek bezig houdt.

Wouter van Beek

(Departement Religiewetenschappen Universiteit van Tilburg)

Vuijsje, Herman (2007), *Tot hiertoe heeft de Heer ons geholpen. Over godsbeelden en goed gedrag*, Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Contact, pp. 271, ISBN 978-90-254-2355-1. € 24,90.

In dit luchtig vormgegeven en kleurig geïllustreerde werk wordt 'speculatieve sociologie' bedreven. In vijftien samenhangende essays, over vier clusters verdeeld, probeert de auteur een beeld te krijgen van de veranderende rol van godsdienst in onze samenleving. In het eerste deel wordt het actuele secularisatieproces in West-Europa, in het bijzonder Nederland, besproken. In het tweede deel plaatst hij dit in een lange-termijn ontwikkeling van pantheïsme, via monotheïsme naar ietsisme. In het derde deel zoekt hij naar mogelijk-heden om onder deze vage geloofsomstandigheden de moraal te verankeren. In het vierde deel beantwoordt hij de vraag of God daar nog een dienst bij kan bewijzen.

Welke is de houdbaarheid van de aan het christendom ontleende moraal? Dat is de centrale vraag die socioloog en journalist Herman Vuijsje hier stelt over de voortgang van moraal en geweten in post-christelijk Nederland. In een specimen van populaire gods-dienstsociologie betuigt hij zijn instemming met de evolutionistische secularisatiethese à la Bryan Wilson, althans voor West-Europa. Het geloof in vaste bovennatuurlijke waar-heden houdt hier op den duur tegen moderniseringsprocessen geen stand, al houdt de burger behoefte aan een deugdelijk ritueel op z'n tijd. Op termijn zal het tot voor kort dominante monotheïsme plaats maken voor ietsisme. (De bevinding van *God in Nederland* dat dit ietsisme de laatste decennia juist daalt, merkt hij niet op.)

Hoe wordt dan de moraal gehoed, vragen velen zich dan in gemoede af. (Zelfs Paul Cliteur geeft toe dat zijn christelijke studenten ‘over het geheel genomen netter’ zijn.) Vuijsje ziet niet veel heil in het propageren van deugden, maar wel in het cultiveren van het besef nalatig te zijn. Niet in de verkondiging van het goede, maar in verhalen over het kwade – zoals over de Tweede Wereldoorlog, wordt het meeste bijgedragen aan de collectieve gewetensvorming. Met de vraag ‘Wat zou ik gedaan hebben?’ wordt een centrale morele vraag gesteld waar we wat dit betreft een heel eind mee kunnen komen.

Is God hierbij nog nodig? Moeten we, uit sociaal-politieke motieven, dit Lijk gaan reanimeren? Nee, natuurlijk. God vervaagt tot iets; er vindt geen renaissance plaats, geen islamisering, de New Age breekt niet aan. En ook het militante atheïsme zal niet overwinnen. ‘Wie roept dat we het zonder God niet zullen redden, gooit bij voorbaat de handdoek in de ring. Wie korte metten wil maken met alles wat aan hem herinnert, gooit het kind met het wijwater weg.’ (p. 8) De mensen zullen zelf, zonder bovennatuurlijke bijstand, hun morele cultuur dienen te continueren. En daarbij kan de invloed van de christelijke traditie worden behouden: oog hebben voor de slachtoffers en hun barmhartigheid betonen. (Volgens auteurs als René Girard en Gianni Vattimo vormt dit zelfs de kern van de christelijke boodschap die prima gedijt in geseculariseerde vorm.)

Tot hertoe heeft de Heer ons geholpen ... en voor de rest zullen we het zonder Hem moeten zien op te knappen. Al geloven we – in metafysische zin – niet echt ergens meer in, de rituelen die we hebben ontwikkeld, dienen we te behouden voor zover ze ertoe dienen om ons geweten, ons besef van goed en kwaad, te bevestigen. Grond van onze moraal zal de autonomie zijn, maar die dient wel in gemeenschappelijkheid te worden gecultiveerd. Het gaat de goede kant op, suggereert Vuijsje. Inmiddels kunnen we, als waarachtige erfgenamen van de reformatoren, zonder de belofte van een hiernamaals. (Een deugdzzaam leven behoeft immers geen beloning.) Wel dienen daarbij rituelen, zoals rond 4 mei en 5 december, te worden gekoesterd.

Vuijsje heeft een mooi, meeslepend boek geschreven met een toegankelijk verwoorde peiling hoe het er voor staat met God en geweten in Nederland, vanuit een nieuwsgierige bezorgdheid naar hoe dat verder zal (moeten) gaan. Het geheel is duidelijk meer dan een verzameling columns, al gaat achter zijn zwierige schrijfstijl een wat fragmentarische structuur schuil.

Op de twee peilers waarop het boek staat, valt wel wat af te dingen. Over de hier gehanteerde secularisatiethese zijn de geleerden het steeds minder eens. En moraal en geloof blijken niet zo sterk verbonden als kerkleiders en politici wel denken. Maar deze auteur heeft het wel aangedurfd een keuze te maken in deze kwesties en deze te doordenken.

In het hoofdstuk ‘Hoe God manieren leerde’ vind ik de auteur als socioloog wat minder op dreef. In deze schets van de ‘tussenfase’ tussen een veeleisende God en ‘iets’ wordt hij een naïeve causeur die een twintigste-eeuwse ontwikkeling in het Europese christendom moeiteloos verbindt met een veronderstelde evolutie van oude naar nieuwe testament volgens een simplistisch a-historisch schema. Ook in de details gaat het hier mis. De wispelturige God uit de jahwistische traditie wordt verward met de deïstische God van het Alziend Oog (p. 91) Hier verliest de auteur zijn prikkelende distantie en raakt in het

vaarwater van de intellectuele religiecriticus die de gelovige op zijn inconsequenties wijst.

De kracht van Vuijsje is echter dat hij aanhaakt bij de seculiere denkwereld die het Nederlandse discours (tot voor kort) domineerde en daar vervolgens een nuchter en geëngageerd godsdienstsociologisch betoog naast zet. Daarbij komt een vracht aan klassieke en moderne literatuur voorbij. Hoogwaardige wetenschapsjournalistiek.

Kees de Groot

(Universiteit van Tilburg)

Meijering, E. (2007), *Het Nederlandse christendom in de twintigste eeuw*, Amsterdam: Uitgeverij Balans, pp 618, ISBN 978 90 501 8874 6, € 34,90.

Dit omvangrijke werk is zowel chronologisch als thematisch van opzet. Het bestaat uit vier grote delen, die alle betrekking hebben op de vier perioden waarin de schrijver de twintigste eeuw indeelt. In elk deel wordt aan drie besprekingscriteria aandacht geschonken: *de theologische ontwikkeling, geestelijk leven en kerkelijke organisaties*, en *de christenen en de politiek*. Het gaat hier om een lijvig overzichtswerk; er zou een uitgebreide samenvatting nodig zijn om ook maar enigszins recht te doen aan de brede en rijke inhoud ervan. Dat is in dit bestek niet mogelijk. Om de lezer toch iets van de teneur van het boek duidelijk te maken, heb ik er voor gekozen de vier delen aan de hand van de drie criteria kort te karakteriseren. Daarna volgen enige kritische opmerkingen.

In eerste deel getiteld “Tot 1918. De strijd om de macht in de kerk en de maatschappij” wordt begonnen met het weergeven van de stand van zaken binnen de verschillende denominaties aan het einde van de twintigste eeuw. Nederland was toen nog een christe-lijke natie, maar de kerken kenden zowel intern (vooral de Nederlandse Hervormde Kerk) als tussen de verschillende genootschappen veel tegenstellingen. Daarna worden dan – min of meer volgens het hiervoor genoemd schema – de theologische standpunten van de moderne, ethische en orthodoxe richtingen over onder andere evolutieleer, het gezag van de bijbel weergegeven. Over ‘de christenen en de politiek’ wordt geschetst hoe zij de invloed waarop zij dachten recht te hebben ook in de maatschappij gingen opeisen. De emancipatie van het orthodox-protestantse en rooms-katholieke volksdeel was voltooid aan het einde van de Eerste Wereldoorlog, zo stelt de schrijver; de schoolstrijd, die in 1917 eindigde met de gelijkstelling van het christelijk onderwijs aan het openbaar onderwijs, is daarvan een duidelijke illustratie.

Het tweede deel heeft als titel “Van 1918 tot 1945. De zuilen stabiliseren zich”. Wat de theologische ontwikkelingen betreft, wordt aandacht geschonken aan het zich versterken van de zuilen, aan het links modernisme (o.a. aan Van de Bergh van Eysinga, Horreüs de Haas) en het rechts modernisme (o.a. G.J. Heering), de ethische theologie (o.a. Noord-mans., Kraemer, Miskotte), en de gereformeerde orthodoxie. De polemiek die tussen de verschillende richtingen gevoerd werd, was er vooral op gericht de eigen zuil in stand te houden. In de discussie speelde het gedachtegoed van de Duitstalige theologen (Barth en